

پاراستنی مافی کهمینهکانی ههرێمی کوردستان له

دهستوورێکی هاوچهرخی دارپێژراو

له سههر بنه‌مای تیوری هاوولاتی بوونی چه‌ندکه‌لتووری دا

عباد رۆحی¹ هیمین قاسم بايز²

¹ زانکۆی ئازادی ئیسلامی، سنه، کوردستان، ئێران

² په‌یمانگای هه‌یه‌ت سولتانی ناحکومی، کۆبه، ههرێمی کوردستان، عێراق

پوخته

کوردستان وه‌کو زۆریه‌ی ولاتانی جیهان خاوه‌ن کۆمه‌لێک پینکه‌ته‌یه‌ که ههر کامه‌یان پیناسه و که‌لتووری جیاوازی تایه‌ت به‌ خۆیان هه‌یه. هاوکات له‌ نه‌بوونی ده‌ستیوه‌ردانی ده‌سه‌لاته‌کی ده‌وورپه‌شتی دا ژیا‌تیکی ناشتیانه‌ پینکه‌وه‌ ده‌ژین. حکومه‌تی ههرێمی کوردستان و ده‌سه‌لاتی کوردی به‌ گوێره‌ی هێز و توانای خۆی هه‌ولێ ئه‌وه‌ی داوه‌ تا ئه‌و ناشتیه‌ بپاریزێت و پته‌وی بکات. له‌م سۆنگه‌وه‌ کۆمه‌لێک هه‌ول و هه‌نگاوی کردووه‌ به‌ کردار و بر‌وا‌ی خۆی به‌و پینکه‌وه‌ ژیا‌نه‌ سه‌لماندوه‌ و هه‌موو که‌مینه‌ جیا‌جیا‌کانی کوردستانی له‌ به‌رچاو گرتووه‌ و جینکه‌ و پینکه‌ی سیاسی و یاسایی بۆ داناون. بۆ پته‌وکردنی ئه‌و ناشتی و پینکه‌وه‌ ژیا‌نه‌ پته‌وسته‌ ههر هه‌ولێکی یاسایی چا‌وگه‌ی خۆی له‌ ده‌ستوور یان زا‌گۆنی بنگه‌ی ههرێمی کوردستان دا بدۆزێته‌وه‌. کورد که‌ خۆی که‌مینه‌یه‌کی په‌را‌وێزخرا‌و و ئه‌ف‌الکرا‌و و ق‌ر‌کرا‌وی ده‌ستی که‌لتووری زالی ده‌وله‌تی و گه‌لی سه‌رده‌ست بووه‌، ده‌بێت به‌ ئه‌زموون و هه‌رگرتن له‌و میژوووه‌ له‌ کاتی دانانی به‌ردی بناغه‌ی ده‌سه‌لات و حکومه‌تی یاسایی دا ره‌چا‌وی ئه‌وه‌ بکات تا هه‌چ شووناس و که‌لتوور و که‌مینه‌یه‌کی خه‌لکی کوردستان به‌و ده‌رده‌ نه‌چیت و ئه‌و دیرۆکه‌ی به‌ سه‌ر دا دووباره‌ و تاقی نه‌کرێته‌وه‌. بێرۆکه‌ و تیوری هاوولاتی چه‌ندکه‌لتووری یه‌کیک له‌و تیوریانه‌یه‌ که‌ ده‌کرێت بیه‌تیه‌ بنه‌ما بۆ پاراستنی مافی که‌مینه‌کان له‌ ههر ولاتیکی خاوه‌ن فره‌چه‌شنی که‌لتووری دا. بۆیه‌ به‌ قوبوول کردنی کوردستان وه‌کو ولاتیکی فره‌چه‌شن و چه‌ندکه‌لتووری و خاوه‌ن گه‌لیک پینکه‌ته‌ی جیا‌جیا، پته‌وسته‌ له‌ کاتی دانانی ده‌ستوور دا ئه‌م جیا‌وازیانه‌ ره‌چا‌وب‌کریت و له‌ سه‌ر بنه‌مای ریزگرتن له‌ جیا‌وازیه‌کان ده‌ستووری به‌نهره‌تی کوردستان وه‌کو ده‌ستوورێکی هاوچهرخی بۆ پاراستنی مافی که‌مینه‌کان پابه‌ندی تیوری هاوولاتی بوونی چه‌ندکه‌لتووری بێت و ئه‌م بابه‌ته‌ له‌ ده‌ستوور دا به‌ فه‌رمی بناسیندریت و ده‌رفه‌تی به‌شداری سیاسی و یاسایی راسته‌قیته‌ بۆ زۆریه‌ و که‌مینه‌ به‌ره‌م بێت.

وشه‌ سه‌ره‌که‌کان: مافی هاوولاتی بوون، چه‌ندکه‌لتوورگه‌رابی، شارومه‌ندی جیا‌واز، ههرێمی کوردستان، مافی که‌مینه‌کان

1. پێشه‌کی

ده‌ستووری ههر ولاتیکی پته‌وتنی گریه‌سته‌ پینکه‌وه‌ ژیا‌نی گه‌ل یان گه‌لانی ئه‌و ولاته‌یه‌ که‌ به‌ سه‌رخ و چا‌وخشایینک به‌و گریه‌سته‌ دا ده‌کریت مرۆف له‌ ره‌وشی یاسایی و سیاسی و ریزه‌ی با‌وه‌ری ده‌سه‌لاتی ئه‌و ولاته‌ به‌ پینکه‌وه‌ ژیا‌ن بکات. ههرێمی کوردستان و گه‌لی کورد که‌ هه‌موو کاره‌ساتیکی به‌ سه‌ر دا تاقی کارا‌وته‌وه‌ له‌ سه‌ر خه‌بات و کۆلته‌دانی خۆی گه‌یشتوووه‌ به‌و قو‌نا‌غه‌ی که‌ ئه‌و گریه‌سته‌

بنه‌وسته‌وه‌ و با‌وه‌ری خۆی به‌ پینکه‌وه‌ ژیا‌ن و ریزگرتن له‌ که‌لتوور و ناسنامه‌ی دانیشتوانی خۆی بسه‌لمێنێ. کوردستان که‌ خاوه‌نی گه‌لی پینکه‌ته‌ و چاند و که‌لتووری جیا‌وازه‌ و جیا‌وازیه‌کان له‌ سه‌ر بنه‌مای زمان، زا‌را‌وه‌، ئایین، ئایینزا، ره‌چه‌له‌ک، ره‌گه‌ز، جوگرافیا و ژینگه‌ و ... به‌رچا‌وده‌که‌ون، پته‌وسته‌ له‌ کاتی دانانی گریه‌سته‌تیکی که‌ ئا‌وینه‌ی ژیا‌نی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و یاسایی دانیشتوانی کوردستانه‌ نا‌وی لیده‌نریت ده‌ستوور یان زا‌گۆنی بنگه‌ی، جینگای ئه‌م جیا‌وازی و فره‌چه‌شنیه‌ی تێدا‌بیه‌وه‌ و هه‌چ ره‌نگیک و هه‌چ ده‌نگیک په‌را‌ویز و پشتگوێ نه‌خریت. له‌ ههرێمی کوردستان دا که‌ به‌ شووناسی زالی کوردیه‌وه‌ ده‌ناسریت و ره‌نگ و ده‌نگی کورد به‌رچا‌وه‌، گه‌لیک ده‌نگ و ره‌نگی دیکه‌ هه‌ن که‌ خاوه‌ن شووناس و که‌لتووری تایه‌ت به‌ خۆیان و پیناسه‌یان له‌ پیناسه‌ی زۆریه‌ی کۆمه‌لگا جیا‌وازه‌. له‌ روانکه‌ی مافی مرۆفه‌وه‌ سه‌یری ئه‌م جیا‌وازیه‌ بکریت یان له‌ روانکه‌ی مافی هاوولاتی بوونه‌وه‌ ئاکام و ده‌ره‌اب‌شته‌کانی جیا‌واز ده‌بن. مافی مرۆف له‌ سه‌ر بنه‌مای به‌ر‌ابه‌ری و یه‌کسانی بنیات ترا‌وه‌ و ههر تایه‌ته‌نده‌یک ر‌ه‌ت ده‌کاته‌وه‌ و ده‌قیکه‌ بۆ هه‌موو

دووه‌مین کۆنفرانسی زانستی نۆوده‌ولته‌تی به‌شی قانون، فاکه‌لتی زانستی مرۆفایه‌تی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان.

زانکۆی کۆبه‌ له‌ ژێر نا‌ونه‌شان: به‌ره‌و ده‌ستوورێکی هاوچهرخی بۆ کوردستان - عێراق © 2019

28-27 ن‌شرینی دووه‌م 2019

جیه‌لی نۆزه‌ری یه‌که‌م: ibadruhi@gmail.com

مافی له‌به‌ر‌گه‌ردنه‌وه‌ و بلا‌و‌گه‌نه‌وه‌ © 2019 نا‌وی نۆزه‌ران: پ‌ی‌د‌ی. ع‌ب‌اد رۆحی، م‌ی. ه‌ی‌م‌ین ق‌اس‌م با‌یز

بریاردان و ههلبژاردنی بهرپرسیانی ناوچهی خۆیان دا بهشدار بن". واته ناییت هیچ کهستیک به بیانوو و پاساوی سهر به گروویکی کهمینه له پرۆسهی بریاردانی کۆمهلاهیقی دا بیهش و بیهری بکریت. له برگی یهکهمی مادهی 7ی ئهوه پیماننامهیه دا هاتوووه که "خۆجیهکان بۆ بهشداریهی له ههر بریاردانیکی که کاریگهری له سهر شیوازی ژیان، باوهر، نهریت، ولاتی ژیر دهسهلات، کهشهی ئابوری کۆمهلاهیقی و کهلتوری دهییت مافی ههقیازی و له پیش بوونیان ههیه".

ئهم ههموو بهلگهنامهیه باس له مافی کهمینهکان و ههندیک جار چۆنیتهی پاراستنیان دهکهن بهلام ئهوهی که جی پرسیاره ئهوهیه که کهمینه کیه و به چ گرووپ و تاخم و دهستهیهک دهگوتریت کهمینه. له زۆریه سهرچاوهکان دا کهمینه به گروویکی خاوهن ژمارهی کهمی ئهندامانی گرووپ له چاو گرووپهکانی دیکه دانراوه. له فهرهنگی فارسی عمید دا کهمینه به مانای "کهم بوونی ژمارهی حهشقی جهماوهر یان گروویکی که خاوهن رهچهلک یان ئاییزا یان داب و نهریتی تابهتن و له ولاتیکی دا دهژین که زۆریه خهلیکی ئهوه واته خاوهن ئهوه ئاییزا یان ئهوه داب و نهریته تابهتنه نهن". سهرهراي ههمووی ئهوه باسهانی که سهبارته به کهمینه و پاراستنی مافهکانیان که له یاسای ئیونهتهوهی دا کراوه، بهلام ههموو له سهر یهک پیناسهی دیاریکراوه بۆ کهمینه کۆک نهن. دادگای دادی هههمیشهی نیودهولتی له بریاریکی راویزکارانهی خۆی دا له 31 ژوویهی 1930 له وهلامی کومیسۆنی تیکهلی یۆنانی-بولگاری دا واتاپهک له کۆمهلگا دینیته ئاراه که سیستهمی پیماننامهکانی کهمینهکانی جفاکی گهلان دا وهکو هاوتای کهمینهکان کهلکی لیکراوه. دادگای لاهای کهمینه بهم شیوه مانا دهکتهوه: "گروویکی لهو کهسهانی که له ولاتیکی یان نیشتانیکی تابهتنه دا داژین و خاوهن رهچهلک، ئاییزا، زمان و نهریتی تابهتن به خۆیان و به هۆی شووناسی هاوبهشی رهچهلکی، ئاییزایی، زمانی و نهریتی له گهڵ یهکتر دا ههستی هاوبهیمانی و بیکهوهژانیان ههیه. نهریت و رێورهسمهکانی خۆیان دهپاریزن و مندالاکانیان له سهر بنهمای کهلتور و نهریتهکانی خۆیان پهروهرده دهکهن و لهو ریگایهش دا دهستی یهکتر دهگرن و یارمهتی یهکدی دهکهن. (PCIJ, 1930: 21)".

کاپۆتۆرتی ههوالدهری تابهتی کومیسۆنی فهددهعی ههلاواردن و پاراستنی کهمینهکان، واتاپهکی بۆ کهمینه پیشکesh کردوه که به فراوانی جیکای پهسهندی ههمووانی گرتوووه. "گروویکی که له باری ریزهی ژمارهوه له جهماوهر و دانیشتوانی دیکهی ولات کهمتر بن و له دۆخ و ستانۆی ناخاکم و بینهسهلاتی دا بن. ئهم ئهندامانه، سهرهراي هاوینشتانی بوون لهو دهولهته دا، تابهتمهندی ئهتیکای، ئاییزایی یان زمانی جیاوازیان له کهسانی دیکهی ئهوه واته ههیه". (پاپۆتسی 2014: 308)

رهنکه بکریت له روانگی پاراستنی مافی کهمینهکانهوه واتاپهک بۆ کهمینه بهم شیوهیه پیشنبار بکریت که گشتگیر بێت. "کهمینه به گروویکی دهگوتریت که حهشقی کهمتر گرووپهکانی دیکهی خهلیکی ولاتیکی یان ههریمیکیان ههیه و له دهسهلات و حوکم دا نهن و بهشداریهی کاریگهریان نیه، ئهندامانی ئهم گرووپه خاوهن تابهتمهندی جیاوازی ئهتیکای، ئاییزایی یان زمانین و بۆ پاراستنی ئهم جیاوازی و تابهتمهندیانه ههستیکی هاوبهشی پهکگرتووایان ههیه. گرووی کهمینه به پینی شویتی نیشتهجی بوونی به کۆمهل یان پهersh و بهلاو، هاوینشتانی یان بیانی بوون، درهنگ و زووی نیشتهجی بوونیان له ولاتیکی دا، لهو پالپشتیانهی له سیستهمی مافی کهمینهکان دا هاتوووه، سوودمهند دهن". (عزیزی 1385: 134) به پینی ئهم بۆچووانه دهکریت بلێن له ههریمی کوردستان دا چهندین کهمینه ههن که خاوهن

مرۆفهبکان به بی جیاوازی. بهلام له سهر ئهوه ئهسهاسهی که مرۆفهبکان تهنا له گهوههر دا وهکو یهکن و له ژیانی ئاسایی خۆیان دا جیاوازی زۆریان تیندا جینگیر بووه و بوونهته خاوهنی کۆمهلیکی جیاوازی و تابهتمهندی که ناکریت وهکو یهک دابنهن. بۆیه چهمی مافی هاوولاتی بوون دینه ئاراه که بهرستی ئهوه پرسیاره بدهتمهوه که لیکهوتهی ئهوه جیاوازیانهن. شارومهندی یهکسان یان هاوولاتی بوونی جیاوازیان هاوولاتی بوونی چهنکهلتوری لهو بیرۆکه یاسایی و سیاسی و فلهسهفیانهن که دهکریت بۆ رووبهرووبونهوهی ئهم دۆخه پهنایان بۆ بیری. بۆیه لهم تووینیهوهیه جهخت له سهر ئهم باهتانه دهکریتهوه و هاوولاتی بوونی چهنکهلتوری وهکو ریگایهک بۆ پاراستنی کهمینهکان له ههریمی کوردستان دا دهخریته بهر باس و چۆنیتهی پاراستنی مافی کهمینهکان له ریگای ئهم بیرۆکهوه و ههروهها پیکهی له دهستوریکی هاوچهرخ بۆ ههریمی کوردستان دا لیکهدریتهوه. بۆیه لهم تووینیهوه له شهش بهش دا سهرجهم ئهوه مژارانهی ناماژهیان پهن-کراوه دهخریته بهر باس و لیکدانهوه.

مهههست له کهمینه و جۆرهکانی و چۆنیتهی پاراستنیان

سهدهی بیستهم به سهردهمی ژیانهوه و گهشهسهندی مافی کهمینهکان ناسراوه و یهکهمین سیستهمی یاسایی پاراستنی کهمینهکان پاش شهری یهکهمی جیهانی له چوارچێوهی "جفاکی گهلان" دا هاتووته ئاراه. بهلام به هۆی کهم و کۆریهکانیهوه نهیتوانی بیته به سیستهمیکی جیهانیوش. پاش کۆتایی هانتی شهری سارد و رووخانی سۆقیته و یۆگسلاقی و سههرهلدانی گهلان جاریکی دیکه مافی کهمینهکان بوو به رۆژهف.

به گشتی پینج زهمهنی میژوویی بۆ پاراستنی مافی کهمینهکان بهرچاوهکهوی. یهکهم: له ناوهراستی سهدهی حهفدهه دهستهپندهکات تا سالی 1812 واته کاتی کۆنگهههه قهینا. دووههم: له 1812 هوه تا کۆتایی شهری یهکهمی جیهانی درێزهی ههیه. سێههم: له شهری یهکهمی جیهانییهوه تا 1945 بهردهوام دهییت. چارههم: له 1945 هوه تا رووخانی دیواری بهرلینی خایاند و پینجههم: له رووخانی دیواری بهرلینهوه تا ئهمڕۆ درێزهی ههیه. پاش دامهزراندنی ریکخراوی نهتهوه یهکگرتوووهکان پاراستنی مافی کهمینهکان پهن ناوته قوناخیکی ریکخراوتر و زۆر بهرچاوتر ههولتی بۆ دراوه. پاش شهری دووهمی جیهانی مژاری پاراستنی مافی کهمینهکان بۆ یهکهم جار له مادهی 27 پیماننامهی ئیونهتهوهی مافه مهدهنی و سیاسییهکان له سالی 1966 دا داکوکی لیکراوه. "لهو ولاتانهی که گرووپ یان کهمینهیهکی قهومی، ئاییزایی یان زمانی ههیه، کهسانیک که سهر به کهمینهیهکن، ناییت مافهکانیان بۆ سوودمهند بوون له کهلتوری خۆیان، رادهرپین و بهرپوهبردنی باوره ئایینهکانی خۆیان و بهکارهینانی زمانی خۆیان پشت گوئ بخریت." پهسهندکردنی ئهم مادهیه خۆی له خۆی دا ههنگاویکی گرینگ بوو بۆ چهسهپاندنی مافی کهمینهکان له یاسای ئیونهتهوهی دا.

مادهی یهکهمی پیماننامهی ئیونهتهوهی لایردنی ههر چهشهنه ههلاواردنیکی رهچهلکی 21 دپسهمیری 1965 دهلیت: "ههلاواردنی رهچهلکی به دانانی ههر چهشهنه جیاوازیهک یان ئاستهنگیک یان ههقیازیهک له سهر بنهمای رهچهلک، رهنگ، رتهوه یان چاوهکی نهتهوی و قهومی دهگوتریت که مهههستیتهی مافی مرۆف و ئازادیه بنهمایهکانی لهناوهپریت".

برگی 3ی مادهی 33 پیماننامهی 1989 سهبارته به مافهکانی تاکهکانی سهر به گرووپه خۆجیهکان دهلیت: "خۆجیهکان دهییت له پرۆسهی یاسادانان و

ت. ه. مارشال لهو بێردۆزانهیه که له گوتاری هاوولاتی بوون دا خاوهن کاربگهری و ینگهیهکی زۆر به هیزه و باس و بابهتهکانی به خالی دهسپنکی کلاسیک بۆ مژاری هاوولاتی بوون داده نریت. مارشال شارومهندی به هه لگهری سێ جۆر ماف ده زانیت: مه دنی، سیاسی و جفاکی. مافه مه ده نیه کان بریتین له پارێزراو بوونی نازادیه تاکه که سهیه کان، وه کو نازادی ئاخافت و راده برین، نازادی نه ندیشه و بیر و باهر، مافی خاوه ندریه تی تاکه که سی، مافی به ستنی گریه سستی باورپنکراو و مافی به هره مه ند بوون له عه داله ت و دادوه ری. (نیش 193: 1392). مافه مه ده نیه کان له سه ده ی 19 به دواره به "مافه سیاسییه پۆزه تیفه کان" مه وه ده به سه رینه وه که له ریگی ئه وانه وه شارومه ندی چالاک، هیز و توانا و ینگه ی ئه وه ی پینده به خشر تا بتوانی له پینکه ئینی باوه ر و بریار دانی گشتی دا به شدار بێت. مافه جفاکیه کان له سه ده ی 20 دا په ریه ان نه ستاند و گه شه یان پیندا و له ریگی ئه م مافه لانه وه، هاوولاتیان به پینی پیوه ریکی بنه ره تی له بواری خۆشه یزی ژیا نه وه پالپشتی ده کران. ئه م مافه جفاکیانه گرینگی و قورسا یه کی زۆر تایه ت به خۆیان هه بوو؛ چون ده رفه تی به شدار ی راسته قینه ی بۆ چینی کریکاری کومه لگا ده ره خساند تا وه کو هاوولاتی به شدار ی پرۆسه کان بن. (کاستیلز و ده یقیدسۆن به گپرا نه وه ی فه سیحی 213: 1382). له راستی دا ئه وه ی که گرینگ و جی با یه خه گریدراوی تاکیکه به ده وله ته وه و په یوه ندی نیوان تاک و ده وله ته که له به ستنی ئه م په یوه ندیه دا ماف و یاسا کانی هاوولاتی بوون پینکدین و یاسا و ریساکانی مانا ده کرینه وه.

پیوه ندی نیوان هاوولاتی په کسان و مافه بنه ره تی و سه رته تیبه کانی مرۆف

سه رجهم مرۆف له مافه سه رتایی و سه رووشیه کانی خۆی دا و له گه وه ره دا نازاد له دایک ده بی و هه لگه ری سه خه ری و که رامه ت و مافی هاوسان له گه ل په کدی دا. ئه م مافانه به هه یج شه یوه یه ک زه وت نا کرین و که س بۆی نه بنییان بکات و له یاسا باوه کانی هه ر ولاتیکی و یاسای نیونه ته وه بی دا گو نجاره و ره زامه ندی هه موو خاوه ن مافه کانی له گه ل دایه. ئه و نازادیا نه ی که له مافی مرۆف دا بوون یان هه یه هه موو مرۆفه کان به بی هه یج جیاوازیه ک به تایه ت له سه ر بنه مای ره چه له ک، ره نگ، ره گه ز، زمان، ئاین، باوه ری سیاسی و یان هه ر باوه ریکی دیکه، به شه یوه ی هاوسان و به رابه ر لینی به هره مه ند ده بن. له سه ر ئه م بنه مایه، تاکه کان هه لگه ری ماف و ته رک ده بن و مافه کانی ئه وان له گه ل کهسانی دیکه دا مانای خۆی ده دۆزیه وه و به واتایه کی دیکه مافی تاکه کان ده بێت له ناو چوارچیه ی کومه لگا په یان دا بپنדרینه وه. بۆیه مرۆف له هه ندیک ماف سوو ده مند ده بێت که گریدراوی مافه گه وه ره ی و سه رووشیه کانی خۆدی مرۆفه. یاسا کانی تایه ت به مافی مرۆف ئه مرزایک بۆ مرۆف تا له ریگی ئه وانه وه بتوانی له ژیا نی کومه لایه تی خۆی دا بگاته سه خه ری و که رامه تی پارێزراو بێت. بۆیه مافی مرۆف مافیکی بنچینه یی و نه گوازاو و حاشاهه لنه گره و نکوئی لینا کرئ و بۆ مانه وه ی مرۆف پیوه سته. (هه ککی 1389: 8-27) مافی مرۆفی ئه م سه رده مه چوارچیه یه کی مۆدیرن و پینشه وتوو ی مافه سه رووشیه کانه و به مانای کومه له ماف و ئه یبنازیکه که ده بی هه ر تاکیک به بی له به رچاوگر تی هه ر تایه ته ندیه کی ره چه لگی، ئاینی و ئاینزایی، نه تنیکی، زمانی و ره گه زی و یان هه ر جیاوازیه کی دیکه له م مافانه سوو ده مند بێت. به واتایه کی دیار تر و رووتر "مافه کانی مرۆف، ئه و مافانه که مرۆف ته نیا له به ر مرۆف بوون، ئه یبته خاوه نیان نه له به ر تایه ته ندیه کی دیارپکراو یان ینگه یه کی تایه ت". (راسیخ 1385: 22)

تایه ته ندی و جیاوازی تایه ت به خۆیان که له زۆریه ی خه لگی کوردستان جیاوان ده کاته وه و پیوه سته وه کو که مینه بناسرین و مافه کانیان پینش هه موو شتیکی له ده ستوو دا پارێزراو بێت. کوردستان خاوه نی ده یان که مینه ی ئاینی، ئاینزایی، زمانی، نه تنیکی و که لتوو ری جیاوازه. به مه به سستی پاراستی مافی که مینه کانی کوردستان له ده ستوو ری دا هاتوو ی کوردستان که ده ستوو ریکی سه رده میانه و پینشه وتوو ده بێت پیوه سته تیگه به ستنیکی یاسایی و فه لسه فی له چه مکی هاوولاتی بوون و به رابه ری و مافی جیاواز بوون هه بێت. بۆیه له درزیه ی بابه ته که دا تیشک ده خریته سه ر ئه و مژارانه و له روانگی تیوری هاوولاتی بوونی چه ند که لتوو ری وه سه ری مافی که مینه کانی هه ریکی کوردستان ده کریت.

واتای هاوولاتی بوون

مافی مرۆف و مافی هاوولاتی بوون دوو واتای یاسایی و فه لسه فین که به رده وام تاک و ده سته و تاقه جیا جیا کانی هه ر کومه لگایه ک که هه لگه ری شووناسیکی هاو به شن بۆ به ده سه ئینی مافه کانی خۆیان په نایان بۆ بر دووه و له ریگی ئه م بابه تانه وه هه ولیان داوه مافه کانی خۆیان ده سه ته به ر بکه ن. مافی مرۆف له سه ر بنه مای هاوسانی و مرۆف بوونی رووت بنه چه ی به ستوو وه و گه شه ی سه ند وه و بۆ هه موو مرۆفه کان په ک پیوانه ی هه یه. به پیچه وانه وه مافی هاوولاتی بوون هه لگه ری هه ندیک تایه ته ندیه که جیگی جیاوازیه کانی تیدا ده یبته وه.

هاوولاتی بوون یان شارومه ندی مژاریکه بۆ پینکه وه گریدانی تاک و جفاک و باس له پیوه ندی تاک کومه لگا ده کا و مافه سه ره کی و پینکه نه ره کانی ماف و ته رک و شووناس و به شدار ی کردنه. ته وه ری هاوولاتی بوون له سه ر بنه مای به ستنیه کومه لایه تی هه کان دا ئالوو گو ری زۆری به سه ردا هاتوو ه؛ به شه یوه یه ک که له هه ر سه رده میک دا پیوه ندیه کان و ماکه پینکه نه ره کانی جیاواز و له گوران دا بوون. له کومه لئاسی سیاسی دا شه رۆفه کردنی واتای هاوولاتی بوون له سه له کانی 1940 وه به نووسینه کانی که سانیکی وه کو ت. ه. مارشال گه لاله ده کریت. له سه له کانی 1980 به دواره له ژیر کاربگه ری هه ندیک ته وه ری وه کو پۆست مۆدیرنیزم، جیا بگری، سه ره له دانی بزافه جفاکیه نو یه کان، کوچی به ربلاو و به لیشاو بۆ ژو ئاوی جیهان، شه یوازی کلاسیک و کوئی شارومه ندی که مۆدیل و شه یوازیکی جیا پیوش و یۆنیفرسال و به ره مه ی دیمۆکراسیه لیباله کان بوو تووشی ته نکه شه بوو و به ره ورووی ره خنه ی بنه ره تی بووه وه. بێردۆزانی جفاکخواز و سه یالیسته کان، پۆست مۆدیرنه کان، فیمینیسته کان، لایه نگرانی مافی که مینه قه ومی و ره گه زی و ره چه له کیه کان، هه ر کامه یان به شه یوازی تایه ت به خۆیان واتای کلاسیک و کوئی شارومه ندی و هاوولاتی بوون یان دایه به ر ره خنه و لیکدانه وه و به نا کارامه ییان دانا و هاوکات هه ندیک بابه تی دیکه ی وه کو هاوولاتی بوونی چه ند که لتوو ری یان فره که لتوو ری و هاوولاتی بوونی جیهانیان خسته به ریاس و وه کو جیگه وه و ئالتر ناتیفیک بۆ مۆدیلی لیبالیستی شارومه ندی پینشه کاش کرا. (فه سیحی 1395: 2) شارومه ندی یان هاوولاتی بوون واتایه که ره ک و ریشه ی له نه ندیشه ی سیاسی یۆنانستانی کۆن دایه. به لام له بنه ره ت دا واتایه که که گریدراوی نه ندیشه ی سیاسی مۆدیرنه. شارومه ند له وشه ی لاتینی "سیویاس" جیا بو ته وه. ئه م وشه هاواتای وشه ی "پۆلیس" له زمانی یۆنانی دا. پۆلیس یان شار، ته نیا شو ئنیک نیه بۆ تاکجی بوونی هاوولاتیان؛ به لکوو په که یه کی سیاسی و سه ره خۆیه. شارومه ند یان هاوولاتی که سه یکه که سه ر به ئه و په که سیاسییه یه و هه لگه ری هه موو مه رجه پیوه سته کانه بۆ به شدار ی کردن له به ریوه بردن و ئیداره ی گشتی شار دا. (پینللو 1370: 1)

حاکمه. کهوابوو بنه‌مای مافی مرۆف، خودی مرۆفه؛ به‌لام بنه‌مای مافی هاوولاتی بوون په‌یوه‌ندی ئیوان هاوولاتی و ده‌وله‌ته. له مافی مرۆف دا جیهانیۆشه به‌لام له هاوولاتی بوون دا زۆرتر گریدراوی تایه‌مه‌ندیه‌کانی ههر کۆمه‌لگایه‌که. مافی مرۆف، هه‌موو مرۆف و ریکخراو و کۆمه‌لگایه‌ک ده‌کاته به‌رده‌نگ و راسپارده و بریار و ده‌ستووری بۆی هه‌یه؛ به‌لام مافی هاوولاتی بوون، جفاکیک به کۆمه‌لیک له تاکه‌کانه‌وه له پانتایه‌کی دیاریکراوی ده‌وله‌تیکی یان ولاتیکی دا ده‌کاته به‌رده‌نگ.

مافی مرۆف له سهر بنه‌مای حاشاکردن له ههر چه‌شنه هه‌لاواردن و جیاوازیه‌ک له ئیوان مرۆفه‌کان دا بنیات نراوه و سه‌باره‌ت به هه‌موو مرۆف یه‌ک روانین و یه‌ک ره‌هه‌ندی هه‌یه و بۆ سه‌رحه‌م مرۆف و هه‌موو ده‌سه‌لانه‌کانی جیهان ته‌نیا یه‌ک ده‌ق و راسپارده و فه‌رمای هه‌یه، بۆیه له‌م روانه‌که‌وه ده‌گوتیه‌ت که جیهانیۆشه. به‌لام له به‌رامبه‌ر دا به قه‌د هه‌موو ده‌وله‌ت و سامانه سیاسییه‌کانی دنیا ده‌قی مافی یاسای هاوولاتی بوون هه‌یه و ههر کامه‌یان هه‌لگری تایه‌مه‌ندی و ناسنامه‌ی تایه‌ت به خۆیان. کهوابوو مافی مرۆف و یاسا‌کانی له هه‌موو ولاته‌کان دا وه‌ک به‌کن. له کۆمه‌لگایه‌کی ناو دارستان و شه‌شکه‌وته‌وه بگره تا مۆدێرتین ولاته‌کان هه‌موو به یه‌ک شیواز ده‌بنه به‌رده‌نگی یاسای مافی مرۆف. به‌لام له مه‌ر مافی شارومه‌ندی و یاسا‌کانی ناگریت داوا یاسا و ریسایه‌کی یه‌کسان و وه‌که‌فی بکریت؛ که‌رچی هه‌ردووکیان له یه‌ک سه‌رچاوه پاراو ده‌بن. (رۆحی 1394) بۆیه به پیتی بینکاته و نیزیامی سیاسی ده‌وله‌ت - نه‌ته‌وه خاوه‌ن ده‌سه‌لانه‌کان جیهان که له یاسا و پێوه‌ندیه ئیوده‌وله‌تییه‌کان دا بوونیان هه‌یه و به قه‌د هه‌موویان یاسای تایه‌ت به مافی هاوولاتی بوون هه‌یه. سیسته‌می مافی هاوولاتی بوون له سهر بنه‌مای به فه‌رمی ناسین و ریزگرتن له جیاوازیه‌کانی ههر کۆمه‌لگایه‌ک دا کرۆکه ده‌به‌ستیت و چرۆ ده‌کات. کهوابوو مه‌نشووری مافی هاوولاتی و یاسا‌کانی له ده‌ستوور و له یاسا‌کانی دیکه دا له ده‌وله‌تییه‌که‌وه بۆ ده‌وله‌تییه‌کی دیکه جیاواز ده‌بیت. سه‌رحه‌م ته‌م یاسا‌که‌له پابه‌ندی په‌رنه‌سیپ و پیتری هاوبه‌شن به‌لام له کردار و پراکتیک دا ده‌بیت جیاوازی و تایه‌مه‌ندیه‌کانی ههر کۆمه‌لگا و گروویکیک به هه‌موو فره‌چه‌شنی و فره‌هه‌ندیه‌کانیه‌وه له‌به‌رچاوبگیرن. له وه‌ها دۆخیک دا ده‌کرێ بگوترن که ناگریت یاسا‌کانی هاوولاتی بوونی ده‌وله‌تییه‌کی له ده‌وله‌تییه‌کی دیکه دا جیه‌جی بکریت. له یاسا‌کانی مافی شارومه‌ندی دا ده‌بیت تایه‌مه‌ندی دیرۆکی، جفاکی، چاوه‌کی میژوویی و نه‌رتی، جیاوازی ئایینی و ئاییزایی، ره‌چه‌له‌کی، زمانی، ته‌تیکی و نه‌ته‌وی، مه‌یلی سیاسی و جفاکی و ره‌گه‌زی، تایه‌مه‌ندی ژینگه‌یی و باه‌تی له‌م چه‌شنامه له به‌رچاوبگیرن. چین و توێزه لاواز و په‌راویزخراو و که‌مینه‌کان و یاسا‌کانی پێوه‌ندیار به‌وانه‌وه له ره‌چاوبکریت و گرینگی بدریته جیاوازی و تایه‌مه‌ندیه‌کان. پیروه‌کردنی جۆریک له هه‌لاواردن و نابه‌راهه‌ری قه‌ره‌بوکه‌روه به قازانجی ته‌م چین و توێزانه زۆر پێویسته و له باری یاساییه‌وه زۆر گونجواوه.

ده‌کریت بگوتریت که مافی هاوولاتی بوون ئالوگوری مافی مرۆفه له مافی تاکه‌که‌سیه‌کانه‌وه به ئاراسته‌ی مافی گرووپ و ده‌سته و گه‌ل و مافی خه‌لکه‌کان که هه‌لگری ناسنامه و فره‌چه‌شنی که‌لتووری و جیاوازی و پیناسه و هییا‌کانی خۆیان. ته‌م جیاوازیانه له به‌ستنی مافی هاوولاتی بوون دا پینگی خۆی په‌یدا ده‌کات و ده‌بیت له یاسای بنچینه‌یی و زاگونی بنگه‌یی ههر ولاتیکی دا ده‌سته‌به‌ریکریت و پارێزرار بێت؛ ته‌نانه‌ت ده‌بیت به سوود و قازانجی ته‌م توێژ و گه‌ل و خه‌لکه‌نی که شووناس و هه‌بوون و ناسنامه و تایه‌مه‌ندیه‌کانیان له مه‌ترسی دایه جۆریک له هه‌لاواردن و نابه‌راهه‌ری قه‌ره‌بوکه‌روه بینه ئاراوه تا‌کوو بتوانن خۆیان و ناسنامه و

مافی مافی مرۆف له سهر بنه‌مای به‌راهه‌ری و هاوسانی دانراون و ههر چه‌شنه هه‌لاواردن و نابه‌راهه‌ری هاوتای پینشیل کردنی مافی مافی مرۆفه. به‌لام مافی مافی مافی تایه‌ت به هاوولاتی و گریدراوی چه‌مکی شارومه‌ندی له ههر کۆمه‌لگا و ههر ولات و له ژیر سیبه‌ری ده‌سه‌لاتی ههر ده‌وله‌تییه‌کی دا ده‌کریت له ناوچه‌یه‌ک بۆ ناوچه‌یه‌کی دیکه بگۆردن و له سهر بنه‌مای تایه‌مه‌ندیه‌کانی ههر جفاکیک دانراوه و هه‌لگری ناسنامه و تایه‌مه‌ندی خۆیه‌تی؛ هاوکات نابیت پیچه‌وانه‌ی پیتر و په‌رنه‌سیپه بنچینه‌یه‌کانی مافی مرۆف و ئازادیه به‌ره‌ته‌کانی بێت. له ته‌گه‌ری ده‌سته‌و‌داوین بوونی واتای به‌راهه‌ری روا‌لتی له دانانی یاسا‌کانی تایه‌ت به مافی هاوولاتی و دیاری کردنی مافی و ته‌رکه‌کان بینگومان مافی مافی بنبی ده‌کرین. که‌رچی مافی مافی هاوولاتی بوون به مانایه‌کی دیکه ره‌هه‌ندی گوروو و پینشکه‌وتووی مافی مافی مرۆفه که ره‌هه‌ندی ته‌رتی هه‌یه و به پیچه‌وانه‌ی مافی مرۆف که ده‌قیکی جیهانیۆشه، هه‌لگری تایه‌مه‌ندیه‌کانی ههر کۆمه‌لگایه‌که که له شوێنیکه‌وه بۆ شوێنیکه‌کی دیکه زۆر جیاوازه و بۆ جیه‌جی کردن له هه‌موو کۆمه‌لگایه‌ک دا نابن. شارومه‌ندی له پێوه‌ندی سیاسی ئیوان تاک و ده‌وله‌ت دا پینکدیت و ده‌بیت هه‌لگری تایه‌مه‌ندیه‌کانی ته‌م پێوه‌ندی بێت و هاوکات له‌گه‌ل پابه‌ندیبوونی به مافی و ئازادیه به‌ره‌ته‌کانی مرۆف، تایه‌مه‌ندیه‌کانی جیاوازه‌کانی له به‌رچاوبگیرن. کهوابوو ده‌کریت بگوترن مافی شارومه‌ندی له به‌شیک دا له سهر بناغه‌ی مافی مرۆف کرۆکه ده‌به‌ستیت و شین ده‌بیت و له به‌شیک دیکه‌ی دا به پیچه‌وانه‌ی مافی مرۆف که له سهر بنه‌مای هاوسانی و نه‌بوونی ههر جۆره هه‌لاواردنیک بنیات نراوه، هه‌لگری کۆمه‌لیک تایه‌مه‌ندی و جیاوازیه له ئیوان هاوولاتیان دا که نکولی کردن له‌م جیاوازیانه و حاشالیکردن به قازانجی زۆرینه‌ی زال و له دژی که‌مینه‌ی په‌راویزخراو و ژێرده‌ست ده‌توانیت بنبی کردنی مافی و ئازادیه به‌ره‌ته‌کانی لیکه‌وتنه‌وه.

مافی هاوولاتی بوون ته‌م به‌شه له مافی مافی مرۆف له خۆ ده‌کریت که له په‌یوه‌ندی ئیوان ده‌وله‌ت و ده‌سه‌لاتی سیاسی حاکم به سهر تاکه‌کان دا فۆرمیکه‌ نیشته‌ی به خۆ ده‌گریت و ته‌نیا تایه‌ت به شارومه‌ندی ده‌وله‌تییه‌که‌وه. به‌لام مافی مرۆف گریدراوی مرۆفه وه‌ک مرۆف نه وه‌کو هاوونیشته‌ی ده‌وله‌تییه‌کی. شارومه‌ندی ئاقاریکی هاوبه‌شی له‌گه‌ل واتای نه‌ته‌وايه‌تی و هاوونیشته‌ی هه‌یه به‌لام مافی مرۆف دا پۆشینه‌ری مافی به‌ره‌تی و جیهانیه‌کانه به بێ له‌به‌رچاوبگرتنی چاند و داب و نه‌رتی نه‌ته‌وی و نیشته‌ی ولاته‌کان. پابه‌ند بوون به واتای به‌راهه‌ری و هاوسانی له مافی هاوولاتی بوون دا پینشیل کردنی پیتره سه‌ره‌که‌کانی مافی ئیوده‌وله‌تییه‌کانی مرۆفه به تایه‌ت له کۆمه‌لگای فره‌چاندی و چه‌ندکه‌لتووری دا. بۆیه ده‌کریت بگوتریت که مافی مافی مرۆف، به‌ره‌تی و نه‌گوازارو و نکولی لینه‌کراون که بۆ مانه‌وی ژیا‌نی مرۆف پێویستن. له سهر بنه‌مای سه‌خه‌ری مرۆف دانراون و حاشاهه‌له‌نگر و رانه‌گۆزراو و هه‌له‌به‌سه‌ریان. له فه‌لسه‌فه‌ی مافی مرۆف دا، ته‌م مافی پینش له دایک بوونی مرۆف له دایک ده‌بن و سه‌رووشتن؛ بۆیه هیچ ده‌وله‌ت و ده‌سه‌لات و هیزیک بۆی نه‌ خۆی به خاوه‌نی بزانی و له پیندان و وه‌رگرتنه‌وه‌ی دا ریکه‌پیندراو بێت. ده‌وله‌ت ته‌رکه‌دار به پاراستن و ره‌خساندن هه‌لومه‌ریکی بۆ ده‌سته‌به‌ریبوون. به‌لام مافی مافی هاوولاتی بوون، ته‌م مافی مافی مافی مرۆف له سهر بنه‌مای پینگی هاوولاتی بوونی له ده‌وله‌ت یان کۆمه‌لگایه‌ک دا لیبی سوودمه‌ند ده‌بیت و له راستی دا روانییه‌کی گشتگیره به سهر ته‌م کۆمه‌له‌ مافی و ئه‌م‌تیازه‌ی هاوولاتیان دا که گریدراوی هاوولاتی و هاوکات کۆمه‌لیک یاسا و ریسایه که به سهر کۆمه‌لگا دا

برایه دایه که بۆ ئەوێ که شارومهندی به تهواوی گشتگیر بێت دهیبت سیاسهتی جیوازی به شیوهیهک له بهرچاویگریته و شووناسه گشتیهکان له ریکخراو و ناوهندهکانی بریاردان دا جینگایان بکریتهوه.

چهندکهلتورخواری یان فردهکهلتورگرهاری به دواي ئەوه دا دهگهڕیت تا له جیانیۆشگهاری و گشتخواری درۆینه و رووکش و ناراست درباب بێت. بۆ ئەو گرووپ و چین و توێژانهی که له باری کهلتوریهوه له ژێردهستی دان و ستهم لیکراون و له باری گشتی دا پراویزخراو و له بیکراون یان به شیوهیهک پشتگۆی خراون، دهرهقی بیستی دهنگهکانیان و بیینی رهنگهکانیان بۆ برهخسێ. لهم روانگهوه، نه ههر تاکیک وهکو دهنگیک و زۆرینهی ژمارهکان رهچاویگریته، بهلکوو ههر تاکیک وهکو بهشیک له گرووپیک و له بهستی گرووپ و دهستهکهی خۆی دا وهکو دهنگی ناسنامهیهک و شووناسیک دهیسیریت و گۆنی بۆ رادهگریته و له بهرچاودهگریته. ئەم روانینه له سهر بنهمای قوبوولکردنی جیوازیهکان دامهزراوه و زۆرینهی ژمارهکان ناکاته پیوهه و بنهما؛ بهلکوو جیوازی ناسنامهکان به بنهما وهردهگریته و ههر شووناس و ناسنامهیهک وهک چاند و کهلتوریک جیوازی به شیوا و ههنگری مافی بهشداربوون و بریاردان و ههبوون و پهسهندرکراو دهزانی.

یانگ ههولتی زۆری داوه تا له نیوان مافه تاکهکهسیهکان که بیروکی لیرالی زۆر داکوکی لیوهدهکت و مافه گرووپیهکانی تاک وهکو ئەندامی گرووپه کۆمهلهیهیه تابهتهکان جۆریک له پیوهندی سازیکات. لهم پیوهنده دا یانگ لهو برایه دایه که مافهکانی تاک له چهشنی ئەو تاک بوونهی که له لیرالیزم دا داکوکی لهسهردهگریته به تهواوی مسۆگر نایته؛ چونکه بهشیک له شووناسی تاک رهک و ریشهی له گرووپیک کۆمهلهیهتی تابهت دایه که تاکخواری لیرالی له بهرچاوی ناکریت و به ناچاری ناتوانیت وهلامی ههموو پینداویستهیهکانی بداتهوه. لهم سۆنگهوه، یانگ به گهلاوهکردنی مۆدیلی سیاسهتی جیوازی به دواي ئەوه دا دهگهڕیت تا بهشکوو به پیکهینانی جۆریک له پیکهوه ژیان له نیوان مافه تاکهکهسیهکان و مافه گرووپیهکاندا، کهم وکووریهکانی مافه تاکهکهسیهکان دابۆشن.

مافی مرۆف له مافه تاکهکهسیهکان دا به شیوهیهکی بهرچاوه ژیر کاریگری روانگه لیرالیهکان دایه و حاشای لێناکریت که سیستهمی نیونهتهوهی مافی مرۆف قهرزدار خهبات و ئەندیشهی لیرالهکانه. بهلام له لایهکی دیکهوه ههر ئەم بابهته بووته هۆی ئەوهی که ناستی مافهکانی مرۆف به شیوهیهکی بهرچاوه دابهزیت و بۆ ههندیک مافی تاکهکهسی بهرتهسک بکریتهوه. ههرچهن ناکریت به تهواوی وا دابزیت بهلام ئەم بابهته گشتگیره. له ژیر کاریگری ئەندیشهی تاکخوازانه دا به شیوهیهکی بهرچاوه بهربلاو تاک له بهها و نرخ و ئەخلاق و رهوشته گروویی و جفاکێهکان دورو دهرخێتهوه و ئەتۆمیزه دهگریته. ئەگهچی ههنووک دهقی دیکه مافی مرۆف وهکو جیلی دووههم و سیههم و چوارهم پیکهاتوهه و راگهبنداروه بهلام ئەوهی که زۆر باسی لیوهدهگریته ههر ئەو جیلی یهکهمی مافی مرۆفه که زۆرتر له سهر مافه تاکهکهسیهکان خۆی دابهستوهه. (رۆژی 1394: 217) زۆریه ئەو دهولتهانهی که خاوهنی رهنگامهیی ئەنتیک و کهلتوری و پیناسه جفاکێه جیوازهکان به دهستهوداوتن بوونی واتای یهکسانی و بهرابهری وایدادهین که ئەم کیشانهیان چارهسهر کردوه کهچی خۆی له خۆی دا ئەم مزاره کیشهی ئاسمیلاسیۆن و تواندهوه و دهستهمۆکردنی کهمیینه جیوازهکانی لیکهوتوتوهه.

چاندی خۆیان بپارێزن و هاوشانی گهل و گروویی سهردهست له بهرتهبردن و بریاردان دا بهشدار بن. ئەم بابهته بۆ ئەو گرووپیهی که مهترسی له ناوچوونیان ههیه زۆر گرینگه.

هاوولاتی بوونی جیوازی

یهکیک له بنهما سههریهکانی شارومهندی له روانگهی لیرالی دیمۆکراسیهوه ، "بهرابهری" ه . له راستی دا بهرابهری ئاکامی پروا به تاکخواری یان تاکهگهرايه. بهرابهری مانای ئەوهیه که تاکهکان لانی کهم له باری نرخ و بهها ئەخلاقیهکانهوه بهرابه له دایک دهن. ئەم برایه له پابهندی لیرالیزم به ماف و ئیلتیازه هاوسانهکان، به تابهت به شیوازی هاوسانی و بهرابهری یاسایی و بهرابهری سیاسی دهردهکهوێ. (هيوود 1389: 68) لهم روانینه دا بهرابهری و یهکسانی دهیته بهردی بناغهی شارومهندی و چهمکی هاوولاتی بوون. ئەم بابهته ئەگهچی له روالهت دا دهکری زۆر بهنرخ و جوان و جیگی رهزانهندی بێت بهلام له ناوهپۆک دا و له کاتی جیههچیکردن دا نابهرابهری و نایهکسانی و دژوازی زۆری لیدهکوێتهوه.

له تیوری لیرالی دا، وا دادهگریته که ههموو هاوولاتیان کهسایهتی نازاد و یهکسانی ههیه و له پیکههی هاوولاتی بوون دا هاوشیهی یهکن. بۆ ئەم مهبهسته جیاکردنهوهی نیوان مافهکان و ئەرکهکانی تاک وهکو شارومهند و ئەندامیهتی تاک له گرووپیک دباری کراو دا له سهر بنهمای ئەنتیک، زمان، ناین و ئاینزا، چین و پیکه کۆمهلهیهتی و تابهتهندیه خۆجیبی و کهلتوریهکان دا پیوسته. بهم شیوهیه باری سیاسی له بهرتهت دا له سهر بنهمای گشتگیری یان گشتخواری دادهگریته. بۆیه لهم بواره دا بهرابهری و تیکهبیشن له جیوازیهکان و تابهتهندیه چانديهکان به باشترین شیوه دهردهکهوێ و لهم حالهته دا جیوازیهکان بۆ "شووناسی ناکشتی" بهرتهسک دهکریتهوه. (بهراتهلییووور 1384: 170).

شیوازی سیاسهتی یانگ له سهر ئەم بۆچوونه بهرتهیه لیرالیهی دامهزراوه که ههموو ئەندامانی کۆمهلهگا له پیکهینانی بهشیک له ژبانی تاکه کهسی دا بهشدار بن. بهلام سهرهپای نایهکسانی دابهشکارانه له سهراوهکانی پاره، کات و زانیاری له نهیقی لیرالی دا دوو هۆکاری دیکه ههن که دهبنه هۆی نایهکسانی له هاوولاتی بوون دا. یهکهم، لیرالیزم تیکهبیشنیک له شارومهندی پهسهند دهکت که حاشا له جیوازیه جفاکێهکان دهکت؛ چونکه لیرالیزم تهنا له گشتگیری به واتای یهکسانی له بهشداری له روانگهی ههموانهوه پشتگیری دهکت. به پینی ئەم بۆچوونه بۆ هاوولاتی بوون پیوسته تاکهکان تیکهبیشنیک که له ژبان و ئەزموونی تاکهکهسی خۆیان ههیاوه و بهدهستیان هیناوه وهلای بنین و پشتگۆی بجن. به واتایهکی دیکه دهبن هاوولاتیان له کاتی ماف و ئەرکهکان دا شووناس و ناسنامهی خۆیان له بیر بکن. دووههم، ئەو یاسا و زاگۆنانهی که له لایهن هاوولاتیان و نوێنهکانیانهوه پهسهند دهکرین بهی رهچاوکردنی پینداویسته جۆراوجۆرهکانیان و ئەو جیوازی و نایهکسایهتی که له کۆمهلهگا دا ههیه، له سهر ههموو تاکهکان جیههچن دهگریته. کهوايو لیرالیزم یهکسانی نیوان تاکهکانی کۆمهلهگا دهرناخت،؛ بهلکوو زانیوونی "ئامانجی یهکسانی" به سهر "جیوازی" دا دهردهخت. (یانگ به گێرانهوهی بهراتهلییووور و زیرهکی 1989: 274). له ناوهها بۆچوونیک دا واتای یهکسانی به تهواوی رتهدهکریتهوه. ئامانجی یهکسانی که له پێژهکانی جیلی یهکهمی مافی مرۆفه له پهناي ئامانجی ئازادی دا بهردهوام داکوکیان لیکراوه ناکریت له دیاری کردنی مافی هاوولاتی بوون دا ههر بهو روانگهی مافی مرۆفهوه سهیر بکریته. بۆیه یانگ لهو

دریژای میژوو دا ئاشتیانه پینکه‌وه ژیاون و ته‌گه‌ر ده‌وله‌تانی داگیرکه‌ر و زله‌یزه جیهانی و ناوچه‌یه‌کان ده‌ستیان وه‌رنه‌دایته پتوهندیه‌کانی ئیوان پینکاته‌کان له پینکه‌وه‌ژیاوتیکی ئاشتیانه دا هه‌لیانکردوه. بۆیه پتوهندیه‌کانی ده‌ستوور دا به‌بنه‌ماگرتنی ره‌نگامه‌ی هه‌موو جیاوازه‌کان ره‌نگی خۆیان له ده‌ستوور بدن و پینکه‌ی خۆیان چه‌سیین. کوردستان که خۆی قوربانی تووانده‌وه و ته‌فروتونا بوون له ناو دلی گه‌ل و سیاسه‌ت و که‌لتووری زالی ده‌وله‌تان دا بووه ته‌بیت له ده‌ستووریکی هاوچه‌رخ دا ره‌چاوی ئه‌وه بکات که له کوردستان مافی هه‌موو خه‌لکیکی پارێزراو بێت و ئه‌م به‌سه‌سه‌ش نایه‌ته دی و مافی هه‌موو پینکاته‌کان مسۆگه‌ر نایه‌ت مه‌گه‌ر به‌پا‌ه‌ند بوونی ده‌ستوور به‌سیسته‌می چه‌ندکه‌لتووری و فره‌چه‌شنی چاندی نه‌بیت .

سه‌رچاوه‌کان

براتعلی-پور، مه‌دی (1384). شه‌روندی و سیاسه‌ت نوفضیلت-گرا، ته‌هران: مؤسسه‌ مطالعات ملی
 بللو، روبر (1370). شه‌روند و دولت. ترجمه ابوالفضل قاضی، ته‌هران: انتشارات دانشگاه تهران.
 تیلور، چارلز و دیگران (1392)، چند فرهنگ-گرایی؛ بررسی سیاست شناسایی، ته‌هران: انتشارات رخداد نو
 خواجه نوری، نسترن (1392). «جامعه چند فرهنگی: حقوق شه‌روندی و رفتار رسانه‌ای». مجله مطالعات رسانه‌ای. سال هشتم شماره 21. صص 33-44.
 ته‌هران

راسخ، محمد (1385). حق و مصلحت. ته‌هران: نشر طرح نو
 روحی، عباد (1394). نقش حاکمیت قانون در حمایت از حقوق بشر و تقویت آن. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات ته‌هران (اصفهان). پایان نامه دوره دکتری حقوق بین الملل عمومی .
 روحی، عباد (1395). «تأملی در باب منشور شه‌روندی آقای روحانی». نشریه بیر و هزر. سنج
 ساجدی، امیر (1395). «حقوق بشر و حقوق شه‌روندی از نگاه دولت‌های اسلامی خاورمیانه با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره 12 شماره 36. صص 41-59. ته‌هران: دانشگاه آزاد اسلامی
 طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (1388). آزادی‌های عمومی و حقوق بشر. ته‌هران: انتشارات دانشگاه ته‌هران
 عباسی، مسلم (1394). «سیاست چند فرهنگ گرایی در دوره هخامنشی: همزیستی تنوع فرهنگی و همبستگی سیاسی». چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ ته‌هران، ایران
 عزیزی، ستار (1385). حمایت از اقلیت‌ها در حقوق بین الملل، همدان، نور علم فصحی، ابوالفضل (1395) از شه‌روندی تک فرهنگی تا شه‌روندی چند فرهنگی؛ تحول مفهوم شه‌روندی در سنت لیبرالی. فصلنامه سیاست. سال سوم، شماره 11. صص 67-78 ته‌هران
 کاستار، استفان و آلیستر دیویسون (1382). «مهاجرت و شه‌روندی». ترجمه فرامرز تقیلو، ته‌هران: انتشارات پژوهشکده‌ی مطالعات راهبردی
 کملیکا، ویل (1384). «آزادی خواهی و چندگانگی قومیتی». ترجمه فرزین آرام، مجله گفتگو، شماره 43

کملیکا، مافی خۆبه‌ریه‌به‌ری، مافی چه‌ند ته‌تیککی، مافی نوینه‌رایه‌تی تایه‌ت وه‌کو ریگاچاره کرداریه‌کانی خۆی بۆ پاراستنی مافه گرووییه‌کان دادنه‌تی. به‌برای کملیکا مافی خۆبه‌ریه‌به‌ری و خۆسه‌ری به‌مانای سپاردنی ده‌سه‌لته به‌که‌مینه‌کانی ناو ده‌وله‌تیک که له ریگای جۆریک له سیسته‌می فیدرالیه‌وه جیه‌جی ده‌کرت. مافی و یاساکی چه‌ند ته‌تیککی له ریگای یارمه‌تی ئابووری یاسایی و گشتی به‌که‌مینه‌ که‌لتووریه‌کان له شووناسی گرووی و جفاکیان پالڤشتی ده‌کات و ده‌پارێزیت. مافی نوینه‌رایه‌تی تایه‌ت، نوینه‌رایه‌تیه‌کی ده‌سته‌به‌رکراو بۆ که‌مینه‌کان له ریگراو و ناوه‌نده سیاسییه‌کان دا گه‌رنه‌تی ده‌کات. کملیکا مافی خۆسه‌ری و خۆبه‌ریه‌به‌ری زۆر به‌ربلاو پارقه‌ ده‌کات و مه‌ودایه‌کی زۆر که‌می بۆ له گه‌ل جیاپوونه‌وه و دابه‌شبوون دادنه‌تی. له به‌رامبه‌ر ئه‌م مافانه‌ دا، یاسای چه‌ند ته‌تیککی و چه‌ندکه‌لتووری به‌ده‌سته‌به‌ری راکیشان و ته‌فلی بوونی که‌مینه‌کان له دلی کۆمه‌لگای سیاسی دا دادنه‌ت. به‌لام ئه‌م بابه‌ته‌ نه له ریگای حاشالیکردن و نکوئی لیکردنی جیاوازه‌یه‌ که‌لتووریه‌کانه‌وه، به‌لکۆو له ریگای دانپندانان و قبول کردنی جیاوازه‌یه‌کانه‌وه وه‌کو به‌شیککی زۆر پتوهندی له ده‌وله‌تیککی چه‌ندکه‌لتووری سه‌فامگیر پینکدیت. (کملیکا 1995: 33) روانگه‌ و نووسینه‌که‌نی کملیکا زۆرتین کاریگه‌ری له‌م بوارانه‌ دا هه‌بووه و ده‌کرتی وه‌کو پێره‌ویک بۆ رینه‌ی ده‌وله‌تانی خاوه‌ن فره‌چه‌شنی که‌لتووری که‌لکی لێوه‌ریگرت. (دۆشووتیر 2005: 17) له‌م پینقاژیه‌ دا جۆریک له‌ ناشتی و پینکاته‌ن له‌ ئیوان مافه‌ تاکه‌ که‌سیه‌کان و مافه‌ گرووییه‌کان و په‌کگرتوویی نه‌ته‌وی و نیشته‌انی له‌ سه‌ر بنه‌مای قبولی که‌لتووره‌ جیاوازه‌کان له‌ ژیر چه‌تری چه‌ندکه‌لتوورگه‌رایی دا به‌ره‌م دیت.

تاکام

ئه‌و ره‌وتانه‌ی که له سه‌ر بنه‌مای به‌رایه‌ری و په‌کسانی و نه‌بوونی جیاوازی له سیسته‌می مافی مرۆف دا دانراون زۆر پتوهندی. له کۆمه‌لگایه‌کی فره‌چه‌شنی که‌لتووری دا که خاوه‌نی گروویه‌ که‌لتووریه‌ جیاوازه‌کانه‌ پشت به‌ستن به‌ پێزی به‌رایه‌ری له‌ بواری مافی هاوولاتی بوون دا له‌ گه‌سه‌بته‌تین ئاست دا ته‌گه‌ری ئه‌وه هه‌یه وه‌ک په‌ککردنی و وه‌که‌فی بوونی که‌لتووره‌کان و تووانده‌وه‌یان له‌ ناو که‌لتووری زالی ده‌وله‌تی دا لێکه‌وتنه‌وه. به‌لام زۆر جار رووبه‌رووی په‌رچه‌کردار و به‌ر په‌رچه‌دانه‌وه‌ی که‌لتووره‌کانی لێکه‌وتنه‌وه‌ که په‌راویز خراون یان سه‌رکۆت کراون و له‌ لایه‌ن که‌لتووری زالی ده‌وله‌تیه‌وه تووشی ئاسته‌نگ بوونه‌ته‌وه. ئه‌م شیوازه‌ زۆر به‌رچاوه‌ له‌و ده‌وله‌تانه‌ی که کوردستانیان به‌ سه‌ر دا دابه‌شکراوه، له‌ ناوچه‌کانی دیکه‌ جیهانی‌ش نمۆنه‌ی زۆرن. ناگریت ته‌نیا به‌ پشت به‌ستن به‌ مافی مرۆف و په‌ره‌نسیی هاوسانی و به‌رایه‌ری دل قائم بن به‌وه‌ی که مافی سه‌رجه‌م پینکاته‌کان ده‌سته‌به‌ر کراوه. له‌ وه‌ها سیسته‌میک دا که‌مینه‌ به‌رچاوناکه‌ویت و مافه‌کانی ره‌چاوناگریت. له‌ به‌رچاونه‌گرتنی جیاوازه‌کان و پیناسه‌ و شووناسه‌ جیاچیاکان له‌ کۆتایی دا پله‌به‌ندی هاوولاتیانی لێده‌که‌وتنه‌وه. که‌لتووری زالی ده‌وله‌تی ده‌بته‌ پله‌ی په‌ک و ته‌وانی دیکه‌ په‌راویز ده‌خرین. به‌ بنه‌ماگرتنی سیاسه‌ت و سیسته‌می چه‌ندکه‌لتووری له‌ بواری یاسا و مافی هاوولاتی بوون دا ده‌کرتی چاوه‌روانی به‌شداری راسته‌قینه‌ی هاوولاتیان له‌ هه‌موو ئاسته‌کانی به‌رباردان و جیه‌جی کردن و چاودێری کردن بن. له‌ وه‌ها دۆخیک دا ئاسایش و ته‌ناهی یاسایی بۆ هه‌موو هاوولاتیانی هه‌لگری ناسنامه و شووناسی جیاواز به‌ره‌ف ده‌بیت. ریزگرتن له‌ جیاوازه‌کان له‌ ده‌ستووری بنه‌ره‌تی هه‌ر ده‌وله‌تیکه‌وه ده‌سپنده‌کات و شوڤ ده‌بته‌وه بۆ ناو هه‌موو یاساکن و به‌ربار و راسپارده‌ و پێره‌وه‌کان. کوردستانی خاوه‌ن ره‌نگامه‌ی پینکاته‌ جیاوازه‌کان که له

- Journal on Multicultural Societies. 2001, vol. 3, no.1, pp. 5-14. UNESCO. ISSN 1817-4574. www.unesco.org/shs/ijms/vol3/issue1/art1
- Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1995), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1999). "Comments on Shachar and Spinner-Halev: an update from the multiculturalism wars", In C. Joppke, and S. Lukes, (Eds). *Multicultural questions*. Oxford and New York: Oxford University Press, pp. 112-132.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*, Oxford: Oxford University Press.
- Papoutsis, Emilia (2014). "Minority under international law: How protected they are?", *Journal of Social Welfare and Human Rights*, vol.2, No.1.
- Taylor, C. (1994). "The politics of recognition", In A. Gutmann, (Ed). *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, Princeton: Princeton University Press, pp. 25-73.
- Taylor, C.(1992). *The Ethics of Authenticity*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Tebble, Adam James (2002). "What is the Politics of Difference?", *Political Theory*, Vol. 30, No. 2, pp. 259-281.
- The Charter of the United Nations, <http://www.un.org/en/sections/un-charter/introductory-note/index.html>
- Treaty of Westphalia, Lillian Goldman Law Library, Yale Law School, Yale University. http://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp
- Young, I. Marion (1989). "Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship", *Ethics*, Vol. 99, No. 2, pp. 250-274.
- Young, I. Marion (1990). *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Young, I. Marion (2000). *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- لسانی، حسام‌الدین (1382)، جایگاه اقلیتها در حقوق بین‌المللی بشر (آخرین دستاوردها)، فصلنامه "حقوق خصوصی"، دوره ۱، شماره ۳.
- نجاتی حسینی، سید محمود (1389). «شهروندی شهری: از نظریه تا سیاست شهری و تجربه فرهنگی». دانشنامه علوم اجتماعی. دوره 1، شماره 3. صص 135-160. تهران
- نش، کیت (1389). *جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن، سیاست و قدرت*. ترجمه محمدتقی دلفروز، چاپ هشتم، تهران: انتشارات کویر.
- نش، کیت (1392)، *جامعه‌شناسی سیاسی معاصر؛ جهانی شدن، سیاست، قدرت*. ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: انتشارات کویر
- هکی، فرشید (1389)، *گفتان حقوق بشر برای همه*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- هیوود، اندرو (1389)، *سیاست*، ترجمه عبدالرحمن عالم، تهران: نشر نی.
- یحیایی، فرید (1380)، *فرآیند گذار و موانع توسعه دموکراسی در ایران*، تبریز: مولف.
- Bloor, Kevin (2010). *The Definitive Guide to Political Ideologies*, Author House.
- De Schutter, Helder (2005). "Nations, Boundaries and Justice: on Will Kymlicka's Theory of Multinationalism". *Journal of European Ethics Network*. 11, No. 1. European Center of Ethics, K.U. Leuven.
- Framework Convention for the Protection of National Minorities, Details of Treaty No.157, Council of Europe. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157>
- Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169), Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries (Entry into force: 05 Sep 1991). http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C169
- International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965, entry into force 4 January 1969, in accordance with Article 19. <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CE RD.aspx>
- International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 23 March 1976, in accordance with Article 49. <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CC PR.aspx>
- Javier Ruiz Vieytes, Eduardo. *The Protection of Linguistic Minorities: A Historical Approach*. IJMS: International